

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г. С. СКОВОРОДИ

МІЩЕНКО ОКСАНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 378.011.3-057.17(477)(09) «18/19»

**РОЗВИТОК ІДЕЇ ЛЕКТОРСЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ
ВИКЛАДАЧІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Троцько Анна Володимирівна.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
Завгородня Тетяна Костянтинівна, ЗВО
«Прикарпатський національний університет
імені В. Стефаника», завідувач кафедри
педагогіки імені Богдана Ступарика;

кандидат педагогічних, доцент
Лутаєва Тетяна Василівна,
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна, доцент кафедри педагогіки.

Захист відбудеться 27 листопада 2018 року о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. №216, м. Харків, 61002.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В, м. Харків, 61168.

Автореферат розісланий 26 жовтня 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.А. Штефан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Інтеграція системи вищої освіти України в європейське і світове співтовариство висуває нові вимоги до підготовки майбутніх фахівців, здатних до творчої праці й професійного розвитку. Особлива роль у цьому процесі традиційно належить лекції як «головній інформаційній магістралі в навчальному процесі вищої школи, що сприяє засвоєнню системи знань зі спеціальності, формує широкий професійний світогляд і загальну культуру, наукове мислення» (Н. Мачинська, С. Стельмах).

Проте останнім часом все частіше висловлюються неоднозначні думки щодо лекції як провідної форми заняття як з боку зарубіжних дослідників (М. Кросслей, Р. Аллаін та ін.), так і вітчизняних діячів вищої школи – К. Амосової, А. Кузьмінського та ін. До переліку її недоліків відносять: відсутність стимулів для розвитку критичного мислення і здатності самостійно вирішувати навчальні завдання; відмову частини слухачів від додаткового користування підручником та іншими джерелами; неможливість використання індивідуального, диференційованого підходу до навчання; виголошення змісту лекції виключно шляхом зачитування спиною до аудиторії з численних слайдів із щільним «нечитабельним» текстом тощо. Ефективність лекцій, на переконання більшості фахівців, значно страждає від «дефіциту спікерських якостей лектора», залежить від рівня володіння викладачем «риторичною майстерністю», обізнаністю з правилами підготовки виступу і його виголошення (К. Амосова, С. Вітвицька та ін.).

Подолання вказаних недоліків вимагає значного підвищення лекторської майстерності професорсько-викладацького складу закладів вищої освіти, оскільки здатність володіти всіма видами усного слова, яке переконує, є сьогодні не лише суттєво необхідною професійною компетенцією, але й ефективним педагогічним інструментарієм впливу на особистість, що спрямований на формування «моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах» (Закони України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), Концепція розвитку освіти на період 2015–2025 років (2014 р.)).

Розв'язанню зазначеної проблеми сприятиме вивчення й переосмислення історико-педагогічного досвіду минулого за умови його об'єктивної оцінки та неупередженого аналізу. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує період, що включає другу половину XIX – початок XX ст., звернення до якого пояснюється тим, що саме в цей час відбулися суттєві реформаційні зміни й перетворення, зокрема йшов активний пошук вітчизняної моделі вищої освіти; відзначався «особливий розквіт академічного красномовства» (В. Чихачов, Л. Омарова та ін.); вибудовувалася система підготовки професорсько-викладацьких кадрів, у якій суттєва увага приділялася й формуванню лекторської майстерності.

Узагальнення результатів наукових пошуків дозволяє констатувати, що питання лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів розглядаються дослідниками в широкому дискурсі. Зокрема, обґрунтуванням теоретичних засад риторики як науки в цілому й питаннями формування риторичних умінь у різних

період займалися Н. Голуб, С. Караман, Г. Копніна, О. Кучерук, Г. Сагач, Л. Ткаченко та інші. Зміст, структура, методи формування професійно-педагогічної майстерності викладацьких кадрів стали предметом дослідження І. Зязюна, В. Лозової, В. Гриньової, І. Харченко, С. Харченка, М. Фіцули та ін. Особливості становлення і розвитку закладів вищої освіти різних типів і форм власності в історичній ретроспективі досліджували А. Алексюк, Л. Ваховський, О. Друганова, Т. Завгородня, С. Золотухіна, Т. Лутаєва, О. Сухомлинська, А. Троцько та ін.

Більш глибокому теоретичному усвідомленню окресленої проблеми слугують дисертації, монографії, статті провідних учених, присвячені аналізу вітчизняного досвіду розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у конкретний історичний період. Серед багатоаспектних напрямів осмислення цієї проблематики можна виокремити такі: специфіка урядової політики в галузі вищої освіти загалом й академічних прав та свобод професорсько-викладацького складу зокрема (В. Астахова, Л. Зеленська, О. Кірдан, С. Посохов та ін.); педагогічні погляди й викладацька діяльність видатних вітчизняних науковців, професорів вищих навчальних закладів другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. (О. Друганова, І. Гриценко, О. Кін, В. Короткий, Д. Набільський, В. Франчук та ін.); формування й досвід реалізації професійної майстерності викладацького складу освітніх закладів різних типів у межах визначеного хронологічного періоду (В. Микитюк, Е. Панасенко та ін.); специфіка організації науково-дослідної роботи та навчально-виховного процесу закладів вищої освіти періоду, що досліджується (О. Осова, О. Микитюк та ін.).

Водночас, вивчення й аналіз науково-педагогічних джерел свідчить про те, що їхні автори не ставили за мету систематизувати теоретичні ідеї й узагальнити досвід реалізації лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст., що й зумовило науковий пошук у цьому напрямі.

Доцільність дослідження підсилюється й необхідністю подолання соціально-педагогічних *суперечностей*: між тенденцією інтеграції національної системи вищої освіти з європейським освітнім простором і потребою в збереженні кращих вітчизняних освітніх традицій, зокрема теоретичних основ і досвіду лекторської майстерності видатних представників вітчизняної вищої школи; між накопиченими загальнокультурними традиціями вітчизняної вищої школи та їхнім недостатнім урахуванням у професійній діяльності сучасних викладачів закладів вищої освіти; між унікальним досвідом лекторської майстерності, накопиченим кращими представниками професорсько-викладацького корпусу та маловивченістю його, що суттєво гальмує впровадження творчих знахідок в освітню практику підготовки сучасного викладача закладу вищої освіти.

Отже, суспільна значущість та актуальність розв'язання окресленої проблеми, її недостатня наукова розробленість, необхідність подолання зазначених суперечностей зумовили вибір теми дослідження **«Розвиток ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складником комплексної програми науково-дослідної роботи кафедр

історії педагогіки і порівняльної педагогіки («Підготовка викладацьких кадрів для середньої і вищої школи в науково-педагогічній спадщині вітчизняних і світових педагогів, діячів освіти і культури XIX – XX ст.») і загальної педагогіки і педагогіки вищої школи («Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх і вищих навчальних закладах» (РК №1 – 200199004104) Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 1 від 23.02.2007 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 19.06.2007 р.).

Мета дослідження – систематизувати теоретико-педагогічні ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у вітчизняній педагогічній думці й узагальнити досвід їхнього впровадження в освітню практику вищої школи в другій половині XIX – на початку XX століття.

Відповідно до мети визначено основні **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати історіографію проблеми розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів другої пол. XIX – поч. XX століття і з'ясувати сутність провідних дефініцій дослідження.

2. Схарактеризувати витоки ідеї лекторської майстерності в історії вітчизняної педагогічної думки та вищої школи.

3. Обґрунтувати етапи та визначити тенденції розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки та практики закладів вищої освіти другої пол. XIX – поч. XX ст.

4. Окреслити перспективи творчого використання педагогічно цінних ідей і досвіду лекторської майстерності представників вітчизняної вищої школи другої пол. XIX – поч. XX ст. у практику підготовки сучасного викладача.

Об'єкт дослідження – розвиток вітчизняної педагогічної думки в другій половині XIX – на початку XX століття.

Предмет дослідження – теорія і практика розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у вітчизняній педагогічній думці другої половини XIX – початку XX століття.

На різних етапах наукового пошуку використано комплекс **методів дослідження**, адекватних феномену, що вивчається, а саме: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, класифікація архівних документів та історико-педагогічних джерел), що дозволило узагальнити та систематизувати погляди вітчизняних науковців на окреслену проблему; *соціально-генетичний* – для з'ясування генези ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у вітчизняній освітній традиції; *хронологічний* і *конструктивно-генетичний*, за допомогою яких досліджено процес розвитку обраного феномена в межах зазначеного історичного періоду в динаміці й часовій послідовності, розподілено його на етапи; *порівняльно-зіставний* з метою порівняння подій, явищ, фактів, інтерпретації й теоретичного узагальнення опрацьованих архівних джерел і наукової літератури; *біографічний*, що дав змогу розкрити викладацький шлях знаних вітчизняних науковців – викладачів закладів вищої освіти, з'ясувати вплив суспільно-політичних, культурно-освітніх чинників, а

також окремих історичних діячів на формування їхніх наукових та педагогічних поглядів, на характер викладацької діяльності; *прогностичний*, що уможливив накреслення перспектив актуалізації цінного досвіду теоретичної розробки й практичної реалізації ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів досліджуваного періоду в сучасних умовах, *герменевтики* – для адекватного інтерпретування та коментування історико-педагогічних джерел.

Джерельну базу дослідження складають такі групи джерел:

- *нормативні* («Загальний Статут Імператорських Російських Університетів» (1863, 1884 рр.); циркуляри по Харківському, Київському, Одеському навчальних округах; звіти попечителів Київського, Харківського, Одеського навчальних округів; звіти ректорів, викладачів, програми та розклади лекцій тощо);

- *джерельно-документальні* (документи та матеріали *Центрального державного історичного архіву України* в м. Києві (ЦДІАК України) (Ф. 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу», Ф. 2052 «Особовий фонд М. Сумцова»); *Державного архіву м. Києва (ДАК)* (Ф. 16 «Київський університет»); *Державного архіву Харківської області (ДАХО)* (Ф. 667 «Харківський університет», Ф. Р - 1682 «Харківський технологічний інститут», Ф. 1027 «Особовий фонд М. В. Клочкова»); *Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО)* (Ф. Р - 680 «Особовий фонд Л. В. Пісаржевського»; *Державного архіву Одеської області (ДАОО)* (Ф. 45 «Новоросійський університет»). Матеріали фондів Російської державної бібліотеки (Москва), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ), Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна, Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова;

- *публіцистичні та довідково-статистичні (дореволюційні*: «Вестник Европы», «Журнал Министерства народного просвещения», «Киевская старина», «Русская старина», «Университетские известия» та ін.; *радянського періоду* – «Вестник высшей школы», «Высшая техническая школа», науково-популярні серії брошур «Методика и организация лекционной пропаганды» тощо; *періоду незалежності* – «Вища школа», «Педагогіка і психологія», «Шлях освіти» та ін.;

- *інтерпретаційно-дослідницькі* (статті, монографії та дисертації провідних науковців з досліджуваного питання) та *електронні ресурси* (інтернет-ресурси).

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу пол. XIX – початок XX ст., оскільки цей період характеризується інтенсивними перетвореннями у вітчизняній вищій школі в цілому й практиці підготовки для неї професорсько-викладацьких кадрів зокрема. *Нижня межа* дослідження – 1848 р. – пов'язана з загостренням політичної реакції в країні, з прийняттям низки постанов (Інструкція ректорам і деканам університетів, заборона відряджати за кордон осіб, які служать по Міністерству народної освіти тощо), з цензурними утисками, що знищували освітню автономію університетів, посилювали бюрократичний нагляд за професорсько-викладацьким складом, символізували собою «початок застою, який породив нагальну потребу реформ» (В. Іконников). Саме в цей період науково-педагогічна громадськість звернулася до пошуку нових підходів до розв'язання проблеми підвищення якості викладання, зокрема й лекційного, у вищій школі.

Верхня межа дослідження – 1917 р. – зумовлена соціально-політичними та соціально-економічними процесами, що призвели до трансформації системи вищої освіти відповідно до нових ідеологічних та економічних потреб суспільства та стану науки. Змін зазнала й система лекційного викладання у вузах.

Територіальні межі дослідження – Наддніпрянська Україна, під якою розуміємо українські землі, що до 1917 р. входили до складу Російської імперії. Вища освіта в цей період тут була представлена Харківським, Київським Св. Володимира, Новоросійським університетами; інститутами інженерно-промислового та сільськогосподарського спрямування; приватними Вищими курсами різних типів, що функціонували в Києві, Харкові, Одесі та інших містах.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження зумовлені тим, що в роботі *вперше* в широких хронологічних межах цілісно досліджено проблему розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки другої пол. XIX – поч. XX ст. з урахуванням соціальних, педагогічних та освітньо-культурних детермінант; обґрунтовано етапи та визначено провідні тенденції розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у вітчизняній педагогічній думці: I етап (кін. 40-х рр. – кін. 50-х рр. XIX ст.) – етап постановки питань лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів на тлі жорсткої регламентації освітніх процесів у вищій школі; II етап (поч. 60-х рр. – кін. 70-х рр. XIX ст.) – етап інтенсивного розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів, що розташовувалися на українських землях, у контексті повернення автономії університетам та розширення академічних свобод професорсько-викладацького складу; III етап (поч. 80-х рр. XIX ст. – 1917 р.) – етап поглиблення обґрунтування суті й складників лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів, розробки рекомендацій щодо її вдосконалення у вітчизняній педагогічній думці та практиці вищої школи в період поновлення «охоронної» політики самодержавства в галузі вищої освіти.

До наукового обігу введено маловідомі архівні матеріали, окремі історичні факти й положення, які розширюють науково-педагогічне уявлення про проблему розвитку ідеї лекторської майстерності вітчизняних викладачів у досліджуваній період, дозволяють персоніфікувати внесок педагогів, науковців у розробку суті, переліку складників лекторської майстерності, критеріїв визначення її рівнів тощо.

Подальшого розвитку набули питання становлення та розвитку лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у вітчизняній освітній традиції.

Уточнено зміст поняття «лекторська майстерність викладача вищого навчального закладу».

Практичне значення дослідження полягає в тому, що дослідження *актуалізує* педагогічні ідеї й досвід минулого для підвищення якості підготовки сучасного викладача закладу вищої освіти України.

Висновки й матеріали, викладені в дисертаційному дослідженні, *упроваджено* в навчально-виховний процес Херсонського державного університету (довідка № 102 від 02.04.2018 р.), на кафедрі педагогіки та освітнього менеджменту Центрально-українського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 205-н від 10.04.2018 р.), в освітній процес ННІ педагогічної

освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 118/03 від 27.04.2018 р.).

Науково-педагогічними узагальненнями, обґрунтованими в дисертації, доцільно *послугуватися* у викладанні курсів «Історія педагогіки», «Педагогіка вищої школи» у вищих педагогічних закладах освіти, на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників, під час написання підручників і навчальних посібників із теорії та історії педагогіки, для розробки спецкурсів і спецсеминарів, у процесі керівництва курсовими й магістерськими роботами.

Особистий внесок у праці, опубліковані у співавторстві. У спільній статті з А. Троцько автору належить характеристика викладацької діяльності Д. Каченовського, визначення й аналіз чинників, що вплинули на формування лекторської майстерності видатного вітчизняного вченого.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, результати й висновки дослідження обговорено на засіданнях кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2006 – 2018 рр.) й оприлюднено на науково-практичних конференціях різних рівнів: закордонних – «Innovative solutions in modern science» (Дубай, ОАЕ, 2018), «Eastern European studies: economic, education and law» (Бургас, Болгарія, 2018), «East European Scientific Journal» (Варшава, Польща, 2018); міжнародних – «Методика навчання природничих дисциплін у вищій та середній школі» (Полтава, 2013), «Сучасний рух науки» (Дніпро, 2018); всеукраїнських – «Педагогіка здоров'я» (Харків, 2011), «Українська освіта і наука в ХХІ столітті: погляд молоді» (Харків, 2014); регіональних – «День науки – 2013» (Харків, 2013), «Методологія сучасних наукових досліджень» (Харків, 2006, 2008, 2010, 2012) та ін.

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 19 наукових працях, серед яких 18 одноосібних, із них: 6 статей опубліковано в провідних фахових виданнях України (5 одноосібні), 3 – публікації в закордонних періодичних виданнях, 10 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (308 найменувань, із яких 28 – архівні позиції), додатків (10), таблиць (2). Загальний обсяг роботи становить 272 сторінки, основний зміст викладено на 215 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження обраної проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання роботи; окреслено методи, хронологічні межі та джерельну базу; розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів; викладено форми апробації та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі – **«Лекторська майстерність викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття як актуальна педагогічна проблема»** – досліджено історіографію, схарактеризовано генезу ідеї лекторської майстерності викладачів

вищих навчальних закладів у вітчизняній освітній традиції; з'ясовано категоріально-поняттєвий апарат дослідження.

У дисертації на підставі всебічного аналізу наукових джерел угруповано напрями пошуків учених стосовно обраного історико-педагогічного явища та визначено їхні історіографічні періоди.

Установлено, що *перший період* – дореволюційний (кін. XIX – поч. XX ст.) характеризується висвітленням досліджуваного історико-педагогічного феномена в працях узагальнювального та публіцистичного характеру, в яких майстерність організації та проведення лекційних занять професорсько-викладацьким складом вишів розглядалася через призму урядової політики Російської імперії в галузі вищої освіти (В. Вернадський, В. Іконников, С. Рождественський та ін.).

Серед дореволюційних видань із питань розвитку вищої освіти на особливу увагу заслуговують розвідки Д. Багалія, В. Бузескула, М. Сумцова, В. Шульгіна, В. Володимирського-Буданова, А. Маркевича, П. Рубіна та ін., які, висвітлюючи історію становлення та розвитку Харківського, Київського, Новоросійського університетів, Катеринославського Вищого гірничого училища, Вищих жіночих курсів та інших закладів вищої освіти, окреслили й схарактеризували портрети професорів, які працювали в них; зупинилися на характеристиці особливостей організації та проведення професорсько-викладацьким складом навчальних (лекційних) занять, наукових досліджень тощо.

Цінний матеріал вміщено й у статтях, некрологах, спогадах колег, колишніх студентів закладів вищої освіти, де схарактеризовано особистісні якості, професійну майстерність загалом та лекторську зокрема видатних вітчизняних науковців-викладачів другої пол. XIX – поч. XX ст. (М. Де-Пуле, М. Ковалевський та інші).

Другий період – радянський (20-80-ті рр. XX ст.), якому притаманна певна однобічність і заідеологізованість у висвітленні порушеної проблеми. Питання, пов'язані як з теоретичною розробленістю, так і безпосередньо з практичною лекторською діяльністю професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, розглядалися з огляду на політико-ідеологічні чинники. Автори публіцистичних статей і досліджень (Є. Адамов, С. Василейський, М. Константинов, Р. Еймонтова, Г. Щетініна, В. Чихачов та ін.) свою увагу приділили лише тим науковцям, чия діяльність була певним чином пов'язана з революційним рухом, з виступами з критикою на дії самодержавства. Поза увагою дослідників залишилися постаті знаних українських учених – М. Драгоманова, В. Антоновича та ін.

Проведене дослідження свідчить, що лише на початку 90-х рр. XX ст. з'явилися праці О. Іванова, Є. Степанович та ін., в яких у контексті аналізу організаційного устрою та діяльності вищих навчальних закладів – інститутів, вищих курсів, училищ тощо були подані узагальнені портрети окремих учених, які працювали в дореволюційний період; певну увагу було приділено й питанням їхньої викладацької, зокрема й лекторської майстерності.

З'ясовано, що значний інтерес становлять наукові праці українських істориків та істориків педагогіки *третього періоду* – сучасного (1991 р. – до сьогодні), які в контексті означених ними питань розглядають різні аспекти становлення та розвитку вітчизняної системи вищої освіти в історичній ретроспективі: суспільно-

політичні та соціально-економічні аспекти боротьби передової громадськості за автономію та академічну свободу університетів (Л. Зеленська, О. Кірдан, С. Посохов та ін.); формування й досвід реалізації професійної майстерності викладацького складу освітніх закладів різних типів у межах визначеного хронологічного періоду (В. Микитюк, Е. Панасенко та ін.); педагогічну й науково-просвітницьку діяльність видатних вітчизняних педагогів, учених (О. Друганова, І. Гриценко, О. Кін, В. Короткий, Д. Набільський, В. Франчук, Ю. Шемета та ін.). Певний інтерес становлять і дослідження, предметом вивчення яких став розвиток риторики як навчальної дисципліни у різні історичні періоди (Л. Сагач, Л. Ткаченко та ін.).

У розділі доведено, що в історії вітчизняної педагогічної думки питання становлення та розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів має давнє коріння. Паростки зазначених ідей сягають часів появи шкіл підвищеного рівня – Острозький колегіум (XVI ст.), Києво-Могилянська академія (XVII ст.), Харківський, Чернігівський, Переяславський колегіуми (XVIII ст.), в яких закладалися основи вітчизняної педагогіки та вищої школи, вибудовувалася унікальна система підготовки високоякісних викладацьких кадрів.

Історико-культурні корені лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у вітчизняних освітніх традиціях криються й у науково-просвітницькій спадщині кращих представників політичного, громадського та культурного життя України кінця XVI – XVIII ст. – З. Копистенського, Ф. Прокоповича, Г. Смотрицького, Г. Сковороди та інших. Усі вони приділяли велику увагу мові вчителя, вважали, що вона має бути як «прикрашена солодкими глаголами», так і «сповнена правди» (К. Транквіліон-Ставровецький); ораторському мистецтву, яке є могутньою силою, що «опановує серця слухачів», завдяки якому «глибина думки й почуттів викладачів, проповідників перетворюють мову не лише на літературне явище, але й на зброю у боротьбі зі злом, за моральне вдосконалення суспільства» (К. Транквіліон-Ставровецький, Й. Кононович-Горбацький та ін.). Відомі вчені надавали конкретні рекомендації щодо підготовки й виголошення різноманітних ораторських промов, як-от: необхідність доступності та зрозумілості змісту промов, важливості їхнього впливу на свідомість слухачів, відповідальність промовця за свій виступ, за те, щоб він мовою своєю не призвів слухачів «до десперації, до розпачу» (Й. Галятовський); викривали й засуджували вади фальшивого ораторського мистецтва, до якого відносили «пишномовний, мавпячий, дитячий і манірний стилі» (Ф. Прокопович) тощо.

Убачаючи цінність красномовства в «майстерному вираженні думки та почуттів про важливі справи» (Ф. Прокопович), просвітяни наголошували на необхідності створення власної унікальної системи освіти, що відповідає національним особливостям; створювали оригінальні навчальні курси, рукописні підручники, що стали основою розробки власної системи підготовки викладацьких кадрів; своєю просвітницькою й викладацькою діяльністю заклали образ викладача вищого навчального закладу – взірця академічного красномовства тощо.

Розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки першої пол. XIX ст. сприяли: відкриття Харківського та Київського св. Володимира імператорського університетів;

створення нормативно-правової бази вищої школи, що регламентувала процедуру призначення викладацького складу й регулювала правила проведення лекційних занять (загальноуніверситетські статuti 1804 р., 1835 р.; статuti Київського університету 1833 р., 1842 р. тощо); наукові розробки й викладацька діяльність учених, що працювали в тогочасних університетах (Х. Роммель, С. Рижський, Г. Успенський, В. Цих, М. Максимович, О. Новицький та ін.); публіцистичні статті педагогів, учених, в яких порушувалися питання вимог до викладачів-лекторів, до особливостей читання ними лекційних курсів (М. Гоголь, В. Белінський та ін.).

Комплексне вивчення довідкової літератури та наукових джерел засвідчило неоднозначність наукового трактування основних дефініцій досліджуваної проблеми. З метою уточнення і конкретизації термінологічного поля дослідження здійснено аналіз і модифікацію основних понять. Серед них: «майстерність», «академічне красномовство», «педагогічна риторика» тощо. На основі аналізу праць В. Лозової, І. Зязюна, М. Фіцули, С. Харченка та ін. «лекторську майстерність викладача вищого навчального закладу» розглянуто як особистісну професійну неповторність і унікальність, як систему професійно значущих знань, умінь і навичок, що ґрунтується на принципах етичності та комунікативної співпраці (кооперації). До переліку важливих компонентів досліджуваного поняття віднесено: гуманістичну спрямованість на особистість слухача лекційного курсу, утвердження найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки й стосунків; професійно-педагогічну компетентність, до якої входить знання предмета, методики його викладання, педагогіки і психології; володіння педагогічною технікою та технікою мовлення, що ґрунтується на загальних засадах риторики й передбачає виразність, ерудованість, упевненість, щирість, уміння ефективно організувати «публічний монолог», в основі якого лежить усний діалог тощо.

У другому розділі – **«Етапи та провідні тенденції розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)»** – обґрунтовано поетапний процес розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки та практики вищої школи другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст.; накреслено перспективи творчого впровадження набутого досвіду в практику підготовки сучасного викладача закладу вищої освіти.

Хронологічно-педагогічний та логіко-історичний аналіз проблеми дозволив у межах досліджуваного періоду виокремити й обґрунтувати етапи розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. на основі таких критеріїв: зміни в соціально-економічних та суспільно-політичних сферах країни; прийняття нормативних документів, що регламентували освітній процес у закладах вищої освіти; динаміка поглядів науково-педагогічної громадськості на суть, складники, умови підвищення лекторської майстерності; досвід викладацької діяльності кращих представників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, що розташовувалися на українських землях.

I етап (кінець 40-х рр. XIX ст. – кінець 50-х рр. XIX ст.) – етап постановки питань лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів на тлі жорсткої регламентації освітніх процесів у вищій школі.

У дисертації доведено, що зміни, які мали відношення до досліджуваного історико-педагогічного феномена, у межах визначеного етапу відбувалися під впливом подій у Європі 1848 р. («весна народів»), унаслідок яких Міністерством освіти було запроваджено низку заходів, які мали на меті «вберегти російські університети від буревіїв, що хвилювали сусідні держави» (Д. Багалій). Характерною рисою урядової політики в галузі вищої освіти став черговий наступ на права університетів, суттєве посилення нагляду за ними. Запровадження низки обмежувальних заборонних заходів (сувора відповідність як загального викладу, так і окремих статей програми освітній і моральній меті, цензурні утиски та нагляд за професорсько-викладацьким складом («Інструкція деканам і ректорам»); уведення заборони на викладання філософії та державного права; скасування практики закордонних відряджень; цілковита залежність університетів від попечителів, що призначалися з осіб, які належали, як правило, до офіцерського корпусу) надало процесу навчання виключно утилітарного, догматичного характеру, обмежувало можливості професорів ретельно розробляти свої курси, призводило до формального ставлення до своєї справи; формувало тип «сухої, дріб'язкової ученості».

Незважаючи на жорстку регламентацію освітніх процесів у вищій школі, досліджуваний етап позначився появою публікацій, на сторінках яких було висунуто на широке обговорення проблему вдосконалення процесу навчання в університетах загалом і лекторської майстерності професорсько-викладацького складу зокрема (І. Давидов, М. Пирогов). З'ясовано, що порушене питання М. Пирогов розглядав у тісній єдності з процесами оновлення викладацьких кадрів, припливу до університетів нових сил, що сприятиме конкуренції між викладачами.

Важливе місце в працях дослідників посіло й питання організації лекційних курсів. Так, вважаючи суттєвим недоліком традиційних лекцій той факт, що студенти зазвичай залишаються пасивними слухачами, М. Пирогов вимагав від викладачів такої майстерності їхньої організації, за якої «розум слухачів був би в постійній роботі». Належне місце у переліку складників читання лекційних курсів просвітянин відводив умінню володіти «особливим даром слова». М. Пирогов одним із перших поставив на широке обговорення й проблему значущості заміни «напівобов'язкового способу вчення» на «абсолютно вільний» як запоруки якості університетського навчання загалом і лекторської майстерності професорсько-викладацького складу зокрема. Лише вільне університетське виховання, на його думку, сприяє розвитку таланту й обдарованості. М. Пирогов також визначив шляхи підвищення якості майстерності викладачів, до яких відносив: створення особливих, постійних інститутів викладачів при Академії наук і при деяких університетах; постійне оновлення університетів свіжими силами (за умови визначення точних вимог для зайняття кафедр, для створення конкуренції); внесення нових елементів у наукову діяльність.

Доведено, що попри піковий рівень загострення ідейно-політичної реакції на етапі, що досліджується, у вітчизняній вищій школі працювали викладачі, які

«зуміли залишитися на гребні величі науки, і, попри занепад її продуктивності, своїм живим словом замінювали вплив друкованого слова» (В. Іконников). На основі вивчення досвіду викладацької діяльності представників Харківського та Київського університетів (А. Валицький, О. Ходнев, В. Шульгін та ін.) доведено, що майстерність їхнього лекторського викладання проявлялася в умінні володіти особливим даром слова; глибокій та всебічній ерудованості; високих особистісних та моральних якостях; в урахуванні «наукового рівня» аудиторії, використанні наочності, викладенні матеріалу «просто і ясно ...при цьому... цілковито повно, щоб не було упущено нічого суттєво важливого»; простоті й справжній гуманності в спілкуванні.

У переліку чинників, що *позитивно вплинули* на розвиток досліджуваного феномена в межах першого виділеного етапу, слід назвати прийняття низки постанов (призначення при університетах особливих викладачів із званням доцентів, які створили б розсадник для штатних ад'юнктських і професорських посад (1848 р.); заборона запрошувати іноземних учених на вакантні кафедри (1852 р.); вимога до викладачів «стежити за кращими студентами з метою їхньої подальшої підготовки до професорських обов'язків» (1856 р.)), що сприяли підготовці й збільшенню кількості вітчизняних «високообдарованих та ерудованих» професорів.

З'ясовано, що на окресленому етапі активності постановки питань лекторської майстерності викладача вищого навчального закладу заважало ставлення офіційної влади до особистості професора як до «гарної у всіх випадках зброї уряду», необхідною і панівною якістю якої було визнано «благонадійність у викладанні» (С. Уваров).

II етап (початок 60-х рр. – кінець 70-х рр. XIX ст.) – етап інтенсивного розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів, що розташовувалися на українських землях, у контексті повернення автономії університетам та розширення академічних свобод професорсько-викладацького складу.

У переліку чинників, що значно вплинули на перебіг освітніх процесів і явищ у межах другого етапу, слід назвати: скасування кріпацтва, зародження та розвиток громадсько-педагогічного руху, відродження педагогічної журналістики, на сторінках якої презентувалися проекти освітніх реформ тощо. Цей етап характеризувався відкриттям нових вищих навчальних закладів – Новоросійського університету (1865 р.), Харківського ветеринарного інституту (1873 р.) Ніжинського історико-філологічного інституту (1874 р.), Київських Вищих жіночих курсів (1878 р.); пошуком нових варіантів удосконалення діяльності вищої школи (Л. Толстой, М. Костомаров, М. Пирогов та ін.); розширенням повноважень вишів у вирішенні питань внутрішнього їхнього управління, внесенням ряду положень щодо активізації наукової та викладацької діяльності, зміною системи заміщення вакантних посад тощо (університетський статут 1863 р.).

Доведено, що особливістю другого етапу став активний пошук шляхів удосконалення університетської освіти. У центрі дискусії науково-педагогічної громадськості, викладеної на сторінках публіцистичних видань, передусім були питання значущості *лекцій* у системі університетського викладання, у межах цієї дискусії чітко простежувалися як їхні противники (Л. Толстой («пасивна для

слухачів, порожня формальність, нудна необхідність, що доцільна тільки з огляду на іспит»), *В. Герасимов* («не відповідає сучасній потребі і не приносить користі, а існує лише як традиція»), так і прихильники (*В. Сергеевич* («лекція – заглиблення в науковий хід», «повністю відповідає цілям університету»); *М. Леєр* («здатна розпалити, розворушити, зацікавити учнів самим іти далі»). *М. Пирогов* доцільність лекцій убачав лише тоді, коли «наука нова, тільки входить до загальної наукової системи», слушно вважав, що лекція є підмогою в самостійній роботі слухачів.

Виступаючи за докорінне реформування лекційних занять у практиці вищої школи, вітчизняна науково-педагогічна спільнота досліджуваного етапу активно обговорювала й проблему визначення *суті* майстерності лекторського читання та її *складників*. *Суть* лекторської майстерності педагоги-науковці вбачали в умінні організовувати навчально-пізнавальну діяльність студентів, спрямовувати їхню роботу на самостійне вивчення науки, вміння ставити запитання та шукати на них відповіді (*М. Варадінов*); у методичному викладенні ґрунтовно розроблених питань науки авторитетним та щирим у своїх наукових переконаннях фахівцем; у володінні даром слова, здатним переконувати та хвилювати, збуджувати допитливість слухачів (*М. Пирогов*); в умінні сконцентрувати в лекції все краще з наукової і навчальної літератури, відкидаючи «всю маячню і весь непотріб»; викласти «всі нові результати науки, все здобуте власним мисленням професора, його власними дослідженнями і відкриттями» (*П. Карасевич*).

Певних змін у межах етапу зазнав і перелік складників лекторської майстерності. До раніше обґрунтованих (якісне викладення «живим словом», що захоплює, глибоко западає в душу слухача, наштовхує на нові думки; встановлює духовне спілкування між професором і учням) додалися: вимога наукового авторитету поряд зі свободою наукового розслідування та щирістю наукових переконань лектора; насиченість змісту лекцій актуальними соціально-значущими проблемами часу; ґрунтовність вивчення й розробки науки, що викладається; володіння методикою читання лекцій тощо (*М. Пирогов, В. Сергеевич*).

Подальшої розробки зазнали й шляхи підвищення якості лекторської майстерності викладачів (*М. Пирогов*).

На основі вивчення текстів літографованих лекцій, спогадів колишніх студентів, досліджень сучасників з історії університетської освіти доведено, що на зміну професорсько-викладацькому складу університетів попереднього етапу прийшло нове покоління вчених, погляди яких «тією чи тією мірою відобразили вплив визвольних ідей 60-х років». Майстерність їхнього лекційного викладання у практиці вітчизняних закладів вищої освіти досліджуваного етапу проявилася в глибокій ерудиції, «страшенній глибочинності розуму, оригінальності висновків і широті порівнянь» (*О. Потебня, О. Селін та ін.*); умінні викликати та утримувати цікавість аудиторії, залучати її до процесу пізнання, до творчого пошуку, до роботи з першоджерелами, до розвитку здатності самостійного судження про наукові предмети (*С. Пахман, В. Надлер та ін.*); повноті викладеного курсу, насиченості змісту лекцій не лише результатами досліджень вітчизняних науковців, а й висновками іноземних учених, «новітніми прийомами їхньої обробки», усім важливим, суттєвим; правдивими й вивіреними фактами науки тощо (*О. Потебня,*

М. Петров та ін.); у володінні усним словом, у «витонченості й художності викладу», «жвавості й образності мови» (*М. Петров, П. Тихонович та ін.*); високих особистісних якостях, незалежності суджень, активній громадянській позиції (*О. Потебня, Д. Каченовський, М. Драгоманов та ін.*); у педагогічно правильному ставленні до студентів як до активних учасників навчального процесу тощо.

Суттєвим недоліком етапу стало відновлення з 70-х рр. XIX ст. урядового тиску на вищі навчальні заклади, що призвело до прямого втручання у справи університетів, до посилення урядового контролю за викладанням професорів тощо.

III етап (початок 80-х рр. XIX ст. – 1917 р.) – етап поглиблення обґрунтування суті й складників лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів, розробки рекомендацій щодо її вдосконалення у вітчизняній педагогічній думці та практиці вищої школи в період поновлення «охоронної» політики самодержавства в галузі вищої освіти.

Досліджуваний етап позначився збільшенням кількості закладів, що надавали вищу освіту (Харківський практичний технологічний інститут (1885 р.), Київський політехнічний інститут (1898 р.), Вище гірниче училище в Катеринославі (1899 р.), Вищі жіночі та комерційні курси в Харкові, Одесі тощо), що зумовлювалося суттєвими змінами в соціально-економічному житті держави, інтенсивним розвитком промисловості, яка потребувала збільшення кількості професійних кадрів.

Доведено, що ідея лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів окресленого періоду обговорювалася в умовах посилення нагляду за науковою та викладацькою діяльністю професорсько-викладацького складу вищих шкіл, повернення до жорсткої регламентації навчального процесу в них, ускладнення процедури комплектації вакантних кафедр тощо (статут університетів 1884 р.).

Установлено, що, незважаючи на поновлення «охоронної» політики самодержавства, наукові пошуки передової громадськості дослідженого етапу були сконцентровані навколо визначення місця й ролі лекційних курсів в організації освітнього процесу у вищій школі; доведенні необхідності обговорення цього питання у взаємозв'язку з сутністю поняття «університетська освіта» та її головних завдань, з використанням «наукового методу або групи методів: відмінностей, супутніх змін, подібності, залишків» (*П. Казанський, О. Мусін-Пушкін, Л. Петражицький, П. Покровський, В. Карєєв та ін.*). Прогресивна громадськість того часу наголошувала й на важливості розробки наукових основ «університетської дидактики» (*Л. Петражицький*); необхідності організації та проведення «професорських з'їздів» для обміну поглядами (*В. Карєєв*).

На досліджуваному етапі на сторінках часописів («Вестник Европы», «Русская школа», «Киевская старина» тощо) розгорнулася широка дискусія щодо поглиблення суті й змісту складників лекторської майстерності, яку вбачали в умінні «дати загальні основні поняття науки, викласти різні теорії щодо одних і тих самих питань, які б піддавали ці теорії чи будь-які спеціальні погляди критиці» (*М. Карєєв*); «справляти виховне враження на слухачів, яке буде спонукати до праці і до істини» (*П. Казанський*); показати «логічний елемент науки – зв'язок між

загальними початками і власними висновками з них» (С. Гессен); у «детальній обробці, ретельній розробці матеріалів лекції», в «інтенсивності емоційного забарвлення викладу і сили руху думки на лекціях» (Л. Петражицький) тощо.

Цей етап позначився й розширенням умов, необхідних для підвищення якості лекторської майстерності, як-от: *доведення* важливості повернення в університети академічної свободи – свободи викладання й наукової діяльності викладачів та свободи і права вибору студентами лекційних занять як «необхідної умови для підняття рівня університетського викладання, для наближення професорських лекцій до того ідеалу, за якого вони перетворюються на різновид наукової творчості» (Ф. Батюшков, Д. Овсянко-Куликовський, М. Гіляров-Платонов та ін.); *наголошення* на неприпустимості «припинення і компрометування гідності університетської кафедри», поширення ідеї, що університетська наука зводиться до вивчення «розміченого» підручника до іспиту, заклику до професорів усіма силами перешкоджати виникненню такої асоціації (Л. Петражицький, М. Карєєв).

Теоретичним доробком науково-педагогічної громадськості окресленого етапу (Ф. Батюшков, С. Гессен, М. Карєєв, О. Мусін-Пушкін, П. Покровський, Л. Петражицький та ін.) стала також презентація завдань, що мали сприяти удосконаленню майстерності лекційного читання, серед яких: надання переваги науково-критичному добуванню істини перед викладанням готових знань; зменшення догматизму та збільшення матеріалів для порівняння та критичної оцінки; пробудження любові до істини, прагнення до знання тощо.

Ознайомлення з досвідом викладацької діяльності представників вищої школи дозволило констатувати, що передові ідеї педагогічної громадськості активно впроваджувалися в практику закладів вищої освіти досліджуваного етапу. Серед майстрів лекторських курсів того часу можна назвати Д. Багалія, М. Клочкова, М. Сумцова, В. Іконникова, В. Антоновича, О. Грушевського, О. Деревецького, Л. Пісаржевського, М. Протодьяконова та ін. Усім їм були притаманні особистісна професійна неповторність і унікальність, високі моральні та особистісні якості, віртуозне володіння риторичною майстерністю, широка ерудованість та наукова глибина розроблених курсів; уміння зацікавити та утримувати увагу студентської аудиторії, поєднати науковість і глибину змісту із високохудожньою формою викладу; прищеплення студентам любові до їхнього предмета та науки загалом тощо. Наголосимо, що попри офіційну заборону використання української мови, досліджуваний етап позначився появою викладачів, які вперше почали нею читати університетські курси (М. Сумцов, О. Грушевський).

У переліку здобутків досліджуваного етапу також слід назвати відродження інституту приват-доцентів, що сприяло створенню конкурентного середовища, яке не тільки стимулювало професорів працювати краще, а й створювало умови для відбору талановитих викладачів. Водночас виявлено і труднощі, які перешкоджали плідному розвитку досліджуваного явища. Так, після розгрому революції і приходу реакції (1908 – 1912 рр.) стан справ у вищій школі став дуже складним, унаслідок циркулярів міністра освіти Л. Кассо велика група видатних професорів і доцентів була змушена піти з університетів.

У роботі доведено, що теоретичні положення й досвід реалізації ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів не втратили своєї актуальності й можуть бути творчо переосмислені й реалізовані в сучасних закладах вищої освіти за такими напрямками: ретельний відбір і посилення уваги до підготовки майбутніх викладачів закладів вищої освіти – власних випускників, важливе місце в цій підготовці повинні посісти дисципліни, спрямовані на формування лекторської майстерності; створення здорової конкуренції; надання студенту права вибору кращих викладачів – знавців своєї науки й майстрів лекційного викладання; упровадження в навчальні програми матеріалів із досвіду викладання широко знаних вітчизняних учених, викладачів закладів вищої освіти.

Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку, аналізу джерельної бази дає підстави зробити такі **висновки**:

1. Установлено, що проблема розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки другої пол. XIX – поч. XX ст. як окрема наукова проблема комплексно й системно в обраних хронологічних межах не досліджувалася, що зумовило науковий пошук у цьому напрямі.

На основі узагальнення наукових джерел (І. Зязюн, В. Лозова, С. Харченко, М. Фіцула та ін.) «лекторську майстерність викладача вищого навчального закладу» розглянуто як особистісну професійну неповторність і унікальність, як систему професійно значущих знань, умінь і навичок, що ґрунтується на принципах етичності та комунікативної співпраці (кооперації). До переліку важливих компонентів досліджуваного поняття віднесено: гуманістичну спрямованість на особистість слухача, утвердження найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки і стосунків, професійно-педагогічну компетентність, володіння педагогічною технікою та технікою мовлення.

2. Доведено, що витоки ідеї лекторської майстерності викладача вищого навчального закладу у вітчизняній освітній традиції пов'язані з творчою діяльністю З. Копистенського, І. Прокоповича, Г. Сковороди, С. Рижського, Г. Успенського та ін., які наголошували на необхідності створення власної унікальної системи освіти, що відповідає національним особливостям; створювали оригінальні навчальні курси, рукописні підручники, що стали основою розробки власної системи підготовки викладацьких кадрів; своєю просвітницькою й викладацькою діяльністю заклали образ викладача вищого навчального закладу – взірця академічного красномовства. Базисом для унормування, визначення суті, складників лекторської майстерності, починаючи з XVI ст., слугувало відкриття закладів вищої освіти (колегіумів, академій, університетів).

3. Науково обґрунтовано етапи розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки II-ї пол. XIX – поч. XX ст.

З'ясовано, що *перший етап* – кін. 40-х рр. – кін. 50-х рр. XIX ст. – позначився появою публікацій, на сторінках яких було поставлено на широке обговорення питання про роль академічної свободи як запоруки якості університетського навчання загалом і лекторської майстерності професорсько-викладацького складу

зокрема; про значущість володіння лекторським красномовством, майстерність організації на лекціях самостійної роботи й активізації уваги студентів; про контрастування поглядів офіційної влади на університетського викладача, необхідною і панівною якістю якого було визнано «благонадійність у викладанні», з безпосередньою діяльністю кращих представників вітчизняної вищої школи.

Відмітними ознаками *другого етапу* – поч. 60-х рр. – кін. 70-х рр. XIX ст. – стали: активне обговорення науково-педагогічною спільнотою проблеми визначення суті майстерності лекторського читання; розширення переліку складників та шляхів підвищення їхнього рівня; збільшення кількості талановитих викладачів, характерними рисами лекторської майстерності яких були: широка ерудованість, ґрунтовна розробленість змісту лекцій, володіння даром слова, дидактичні уміння, високі моральні якості; дотримання культури поведінки і спілкування зі студентами тощо.

Характерними ознаками *третього етапу* – поч. 80-х рр. XIX ст. – 1917 р. – стали: поглиблення обґрунтування суті й збагачення змісту складників лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів; розширення переліку умов і презентації завдань, що сприяють удосконаленню майстерності лекційного читання; збагачення вищої школи визначними вченими, справжніми взірцями лекторської майстерності; появою викладачів, які вперше почали читати університетські курси українською мовою.

4. У переліку знахідок минулого, що потребують творчого використання в практиці сучасних закладів вищої освіти, виділено: ретельний відбір і посилення уваги до підготовки майбутніх викладачів закладів вищої освіти; надання студентам права вибору кращих викладачів – знавців своєї науки й майстрів лекційного читання; упровадження у зміст підготовки матеріалів із творчої спадщини й викладацького досвіду кращих представників вищої школи тощо.

Проведене дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів проблеми. Предметом подальших наукових розробок може стати розвиток ідеї лекторської майстерності викладачів різних типів та рівнів навчальних закладів у провідних країнах світу.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

I. Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дослідження

1. Міщенко О. А. Питання лекторської майстерності у педагогічній спадщині Феофана Прокоповича // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. пр. – Запоріжжя: ЗІДМУ, 2006. – Вип. 39. – С. 102-105.

2. Міщенко О. А. Обґрунтування дефініції «лекторська майстерність» у науково-педагогічній літературі // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. пр. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2010. – Вип. 34. – С. 88-95.

3. Міщенко О. А. Питання лекторської майстерності в просвітницькій діяльності Г. С. Сковороди // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. – Вип. 34. – С. 107-115.

4. Міщенко О. А. Особливості лекторської майстерності у педагогічній діяльності викладачів Катеринославського вищого гірничого училища у

дореволюційний період // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – Вип. 121. Ч. II. – С. 106-111.

5. Міщенко О. А. Особливості лекторської майстерності в педагогічній діяльності Миколи Олексійовича Умова // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. – Вип. 33. – С. 124-130.

6. Міщенко О. А., Троцько А. В. Особливості лекторської майстерності у педагогічній діяльності Д. І. Каченовського // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. – Вип. 42. – С. 207-218.

7. Mishchenko O. A. Features of the development of university lecture skills in the national pedagogical thought of the 60's and 70's, the XIX century / O. A. Mishchenko // Innovative solutions in modern science. – 2018. – № 3 (22), May. – P. 128-145.

8. Mishchenko O. A. Peculiarities of the lecturing skill idea development of higher educational institutions teachers in the national pedagogic thought (the end of XIX – the beginning of XX century) // East European Scientific Journal. – 2018., № 7 (35), vol. 4. – P. 21-27.

9. Mishchenko O. A. The core and parts of university lecture skills in the national pedagogical thought (end of XIX – beginning of XX century) // Eastern European studies: economic, education and law. – 2018., June., vol. II. – P. 111-114.

II. Наукові праці апробаційного характеру

10. Міщенко О. А. Питання лекторської майстерності у Києво-Могилянській академії // Методологія сучасних наукових досліджень: матеріали III наук.-практ. конф. молод. учених: у 2 ч. Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2006. – Ч. 2. – С. 17-18.

11. Міщенко О. А. Порівняння ранньої форми проповіді та лекційного заняття // Методологія сучасних наукових досліджень: матеріали V наук.-практ. конф. молодих учених. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2008. – С. 86-87.

12. Міщенко О. А. Поняття лекторської майстерності у вітчизняній педагогічній науці // Методологія сучасних наукових досліджень: матеріали VII наук.-практ. конф. молодих учених. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2010. – С. 48.

13. Міщенко О. А. Зв'язок лекторської майстерності викладача з якістю використання інтерактивних методів викладання // Педагогіка здоров'я: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2011. – С. 158-163.

14. Міщенко О. А. Питання лекторської майстерності у просвітницькій діяльності Г. С. Сковороди // Матеріали наук.-практ. конф. молодих учених Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. – С. 70-72.

15. Міщенко О. А. Лекторська майстерність у педагогічній спадщині Миколи Олексійовича Умова // Методологія сучасних наукових досліджень: матеріали IX наук.-практ. конф. молодих учених. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2012. – С. 45-47.

16. Міщенко О. А. Аспекти лекторської майстерності у педагогічній діяльності Л. Пісаржевського, М. Протодьяконова та О. Терпигорева // Методика навчання природничих дисциплін у вищій та середній школі (XX Каришинські читання):

матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка. 2013. – С. 233-236.

17. Міщенко О. А. Шляхи формування та реалізації лекторської майстерності М. О. Умова // Українська освіта і наука в ХХІ столітті: погляд молоді : матер. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 49-51.

18. Міщенко О. А. А. С. Макаренко про лекторську майстерність викладача // Науково-виховна спадщина А. С. Макаренка: досвід та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2008. – С. 62-65.

19. Міщенко О. А. Особливості формування та характерні риси лекторської майстерності М. В. Ключкова (кінець ХІХ – початок ХХ століття) // Сучасний рух науки: матеріали ІІ міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28–29 червня 2018 р. – Дніпро, 2018. – С. 259-264. <http://www.wayscience.com/wpcontent/uploads/2018/08/Zbirnik-tez-dopovidey-II-mizhnarodnoyi-naukovo-praktichnoyi-internet-konferentsiyi.pdf>

АНОТАЦІЇ

Міщенко О.А. Розвиток ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів в історії вітчизняної педагогічної думки (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (011 – Освітні, педагогічні науки). – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України, Харків, 2018.

У дисертації на підставі аналізу значного масиву наукових джерел виділено напрями пошуків освітянської інтелігенції щодо обраного історико-педагогічного феномена; конкретизовано категоріально-поняттєвий апарат дослідження, проведено його термінологічний аналіз і модифікацію; схарактеризовано генезу ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у вітчизняній освітній традиції. Науково обґрунтовано етапи розвитку досліджуваного феномена: 1 етап – (кін. 40-х рр. ХІХ ст. – кін. 50-х рр. ХІХ ст.) – етап постановки питань лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів на тлі жорсткої регламентації освітніх процесів у вищій школі; 2 етап – (поч. 60-х рр. – кін. 70-х рр. ХІХ ст.) – етап інтенсивного розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів, що розташовувалися на українських землях, у контексті повернення автономії університетам та розширення академічних свобод професорсько-викладацького складу; 3 етап – (поч. 80-х рр. ХІХ ст. – 1917 р.) – етап поглиблення обґрунтування суті й складників лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів, розробки рекомендацій щодо її вдосконалення у вітчизняній педагогічній думці та практиці вищої школи у період поновлення «охоронної» політики самодержавства.

Ключові слова: вищий навчальний заклад, викладач, вітчизняна педагогічна думка, лекція, лекторська майстерність, розвиток.

Мищенко О. А. Развитие идеи лекторского мастерства преподавателей высших учебных заведений в истории отечественной педагогической мысли

(вторая половина XIX – начало XX века). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук (доктора философии) по специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики (011 – Образовательные, педагогические науки). – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, МОН Украины, Харьков, 2018.

В диссертации на основании анализа значительного массива научных источников выделены направления поисков образовательной интеллигенции относительно выбранного историко-педагогического феномена; конкретизирован категориально-понятийный аппарат исследования, проведен его терминологический анализ и модификация; охарактеризован генезис идеи лекторского мастерства преподавателей высших учебных заведений в отечественных образовательных традициях. Научно обоснованы этапы развития исследуемого феномена: 1 этап – (кон. 40-х гг. XIX в. – кон. 50-х гг. XIX в.) – этап постановки вопросов лекторского мастерства преподавателей высших учебных заведений на фоне жесткой регламентации образовательных процессов в высшей школе; 2 этап – (нач. 60-х гг. – кон. 70-х гг. XIX в.) – этап интенсивного развития идеи лекторского мастерства преподавателей высших учебных заведений, расположенных на украинских землях, в контексте возвращения автономии университетам и расширения академических свобод профессорско-преподавательского состава; 3 этап – (нач. 80-х гг. XIX в. – 1917 гг.) – этап углубления обоснования сути и составляющих лекторского мастерства преподавателей высших учебных заведений, разработки рекомендаций по его совершенствованию в отечественной педагогической мысли и практике высшей школы в период обновления «охранительной» политики самодержавия.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, преподаватель, отечественная педагогическая мысль, лекция, лекторское мастерство, развитие.

Mischenko O. A. Development of the idea of lecturer's skills of the teachers of the higher educational institutions in the history of domestic pedagogical thought (the second half of the XIX - the beginning of the XXth century) - Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of a candidate of pedagogical sciences (PhD) in specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy (011 – Educational, pedagogical sciences). – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

On the basis of analysis of a considerable volume of scientific sources there are the singled out directions of the educational intelligentsia` search concerning the chosen historical and pedagogical phenomenon; the categorical-conceptual apparatus of the research is specified, its terminological analysis and modification are carried out. On this basis, the "lecturer's skills of a higher educational establishment teacher " is considered as a personal professional exceptionality and uniqueness, as a system of professionally meaningful knowledge, skills and abilities, based on the principles of ethics and communicative cooperation (co-operation). The list of important components of the subject under study includes: humanistic orientation on the personality of the student of

the lecture course, the approval of the highest spiritual values, moral norms of behaviour and relationships; vocational and pedagogical competence, which includes knowledge of the subject, methods of teaching it, pedagogy and psychology; possession of pedagogical technique and broadcasting equipment.

It has been established that the origins of the idea of lecturer's mastery are connected with the creative activity of Z. Copistensky, I. Prokopovich, G. Skovoroda, I. Ryzhsky and others, who emphasized the need to create their own unique educational system, corresponding to national peculiarities; they created original training courses, handwritten textbooks, which became the basis for developing their own training system for teaching staff; their educational and teaching activities laid the image of a teacher of a higher educational institution - an example of academic eloquence, etc. The opening of institutions of higher education (colleges, academies, and universities) served as the basis for normalizing, defining the essence, content, criteria, ways of implementing lecture skills, starting from the XVI century.

The stages have been scientifically substantiated on the basis of the following criteria: changes in the socio-economic, socio-political spheres of the country; implementation of normative documents regulating the educational process of the higher educational institutions; the dynamics of the views of the scientific and pedagogical community on the essence, components, conditions for improving lecture skills; the experience of the best representatives of the teaching staff of higher schools located in the Ukrainian lands: the first stage – (the late 40's of the XIX century - the late 50's of the nineteenth century) – is the stage of raising the question of lecturer's skill of teachers of higher educational institutions against the background of the strict regulation of the educational processes at higher education; the second stage – (early 60's - the late 70's of the XIX century) – is a stage of the intensive development of the idea of lecturing skills of teachers of higher education institutions located on Ukrainian lands in the context of the return of autonomy to universities and the expansion of academic freedoms of the teaching staff; the third stage - (early 80's of the XIX century - 1917) – is a stage of deepening the substantiation of the essence and components of lecturer's skills of teachers of higher educational institutions, as well as developing recommendations for their improvement in the domestic pedagogical thought and practice of higher education in the period of renewal of " guarded "policies of autocracy.

It has been proved that the theoretical positions and experience of implementation of the ideas of lecturing skills of teachers of higher educational establishments have not lost their relevance and can be creatively re-thought and implemented in the modern higher educational institutions in the following areas: careful selection and strengthening of attention to the training of future teachers of higher education institutions, where an important place belong to the disciplines aimed at forming lecturer's skills; creation of healthy competition, giving the student the right to choose the best teachers - experts in their science and masters of lecturing; introduction into the curriculum of the materials from teaching experience of the well-known domestic scientists, teachers of higher education.

Key words: higher educational institution, teacher, national pedagogical thought, lecture, lecturer's skill, development.